

Oudfrieese termen in het *Deutsches Rechtswörterbuch*. De meertalige benadering van het woordenboek van historische Duitse juridische termen¹

Door Andreas Deutsch

1 Er waren eens ...

In de tweede helft van de 19e eeuw waren er eens een paar oude mannen met lange baarden die zich Teutonen voelden en daarom de geschiedenis en het recht van de oude Germaanse stammen (of wat zij dachten dat dit was) begonnen te onderzoeken. Omdat er bijna geen bronnen uit de Oudgermaanse periode zijn overgeleverd, namen de onderzoekers hun toevlucht tot enkele middeleeuwse bronnen die ze in de kern als zeer 'natuurlijk' beschouwden.

In deze beweging was één man bijzonder invloedrijk: De taalkundige en rechtshistoricus Jacob Grimm - de oudste van de twee gebroeders Grimm, die sprookjes verzamelden en in 1838 het "Deutsches Wörterbuch" startten. In zijn werk *Deutsche Rechtsalterthümer*, gepubliceerd in 1828, verzamelde Jacob Grimm vroege rechtsbronnen en onthulde hij taalkundige verbanden op basis van karakteristieke juridische termen.

Met de term "Duits" duiden de gebroeders Grimm (en met hen de onderzoekswereld van de 19e eeuw) de hele West-Germaanse taalfamilie aan, zoals Jacob Grimm het definieerde in zijn inleiding op het "Deutsches Wörterbuch": "van de Duitse taal wordt uitgesloten ... de oude Gotische stam, net als het Noords of Scandinavisch, zodat het Fries, Nederlands, Oudsaksisch en Angelsaksisch nog steeds onder de Duitse taal in enge zin vallen".²

Op basis van het gedachtegoed van centrale figuren in het onderzoek, zoals Karl Friedrich Eichhorn, Jacob Grimm en Wilhelm Eduard Wilda, ontwikkelde de Münchener rechtshistoricus Karl von Amira een analysemethode voor wat hij zag als een algemeen Germaans rechtssysteem. In zijn "Grundriss des germanischen Rechts" uit 1893 bekommerde hij zich niet om de overeenkomsten tussen verschillende rechtsregels als bewijs van een juridische relatie. Volgens Amira is "de enige – zij het slechts relatief betrouwbare – standaard in de vooronderstelling dat de rechtsfamilies uit vroegere tijden samenvallen met de taalfamilies (Oost- en West-Germaans, Gotisch in bredere zin en Scandinavisch etc.). De taalfamilies tekenen

¹ Dit artikel is gebaseerd op een lezing van de auteur die hij op 13 juni 2019 op de "International Conference for Historical Lexicography and Lexicology" (ICHLL 10) in Leeuwarden heeft gegeven. De stijl van de mondelinge voordracht is grotendeels behouden gebleven. De auteur is Anne Dykstra veel dank verschuldigd voor de zorgvuldige vertaling in het Nederlands.

² „man scheidet von der deutschen sprache ... den alten gothischen stamm aus, als den nordischen oder scandinavischen, so dasz gleichwohl die friesische, niederländische, altsächsische und angelsächsische noch der deutschen sprache in engem sinn zufallen" [DWB, deel I, Leipzig 1854, p. XIV].

de historische relatie tussen volkeren".³ Deze bijzondere verhouding tussen recht en taal was trouwens een van de redenen voor het opzetten van het *Deutsches Rechtswörterbuch* in 1897.

Overigens speelde het Oudfrieze recht van meet af aan een bijzondere rol voor de onderzoekers van het zogenaamde Germaanse recht.⁴ In 1828 beschreef Grimm in zijn "Rechtsalterthümer" hoe de beeldtaal en de poëzie die een wetstekst bevat de belangrijkste kenmerken zijn van hoge ouderdom en van het waarlijk primitieve karakter ervan.⁵ Volgens Grimm is bij het vergelijken van twee soortgelijke teksten de meer poëtische tekst altijd de oudere. Over Oudfries recht zei Grimm: "De wetten van de oude Friezen bevatten in hun oudste en beste delen pure en kostbare poëzie."⁶ Daarom beschouwde Grimm het Oudfrieze recht zelfs als nog ouder dan de Oudengelse wetten.

Karl Freiherr von Richthofen, een toegewijde leerling van Grimm, werd de eerste uitgever van een verzameling rechtsbronnen, waaronder Oudfrieze.⁷ Zoals uit het voorwoord van zijn "Altfriesisches Wörterbuch" (1840) blijkt, zag hij de Friese teksten ook vooral als een "rijke bewaarplaats van de oudere 'Duitse' wetten".⁸ Hij was begonnen met onderzoek hiernaar omdat "de studie van het Friese volksleven vooral belangrijk is voor het begrip van de Duitse geschiedenis", omdat "de rechtsmonumenten van Frisia overvloediger beschikbaar zijn dan bij welke andere Germaanse stam ook".⁹ Hij was gefascineerd geraakt en vergeleek zijn werk met de ontginning van een mijn waarvan de groeven nog helemaal onaangeroerd zijn.

³ „der einzige, wenn auch nur relativ verlässige Maßstab in dem Satze gegeben, daß die Rechtsfamilien der älteren Zeit sich mit den Sprachfamilien (ost- und westgermanisch, gotisch i.w.S. und skandinavisch ... usf.) decken. Die Sprachfamilien sind der Ausdruck der geschichtlichen Verwandtschaft unter den Völkern“ – Karl von Amira, *Grundriss des germanischen Rechts*, 3e druk, Straßburg 1913, p. 8. De eerste editie verscheen onder de titel „Recht“, in: Hermann Paul (red.), *Grundriss der germanischen Philologie*, Bd.3, Straßburg 1893.

⁴ cf. Andreas Deutsch, *Von der Kunst einen Schatz zu heben – Der altfriesische Rechtswortschatz und die deutsche Rechtsgeschichte*, in: Piter Boersma/ Goffe Th. Jensma/ Reinier Salverda (red.), *Philologia Frisica anno 2008. Lêzings fan it achttjinde Frysk Filologekongres fan de Fryske Akademy op 10, 11 en 12 desimber 2008*, Leeuwarden 2012, p. 26-42, 26.

⁵ Jacob Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, 4. uitgave, bezorgd door Andreas Heusler, Leipzig 1899, Inleiding, p. X en verder.

⁶ „Der alten Friesen Gesetzbuch hat durchgehends seinem altem besten Stück nach, poetisches Schrot und Korn in sich“, zie: Jacob Grimm, *Von der Poesie im Recht*, *Ztschr. für geschichtliche Rechtswissenschaft* 2 (1816), p. 25-99, 36.

⁷ Karl Otto Johannes Theresius von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, Berlin 1840. Natuurlijk waren er voorlopers. Matthias van Wicht had in 1746 het Oost-Friese Landrecht (1515/20) uitgegeven, dat in de kern Fries recht bevat, maar taalkundig tot het Nederduits behoort (het door Van Wicht gebruikte manuscript stamt uit 1562), vergelijk Matthias van Wicht (red.): *Das Ostfriesische Land-Recht, nebst dem Deich- und Syhlrechte, mit verschiedenen der ältesten Handschriften zusammen gehalten und von vielen Schreibfehlern gesäubert. Durch eine nebengefügte wörtliche Uebersetzung ... erläutert*, Aurich 1746. Van groter belang is Tilemann Douthias Wiarda, die enkele belangrijke Oudfrieze bronnen heeft uitgegeven, vergelijk Tileman Douthias Wiarda (red.), *Asega-Buch, ein Altfriesisches Gesetzbuch der Rüstringer*, herausgegeben, übersetzt und erläutert, Berlin/Stettin 1805; id. (ed.), *Willküren der Brockmänner, eines Freyen friesischen Volkes*, Berlin 1820.

⁸ Karl Otto Johannes Theresius von Richthofen, *Altfriesisches Wörterbuch*, Göttingen 1840, Vorrede: „dass ohne ein solches [wörterbuch] jene reichen fundgruben des älteren deutschen rechtes, deren reiche flötze noch völlig unausgebeutet liegen, nur wenig zugänglich bleiben würden“.

⁹ von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, op. cit., Vorrede: „das studium des friesischen Volkslebens [<sei>] für das verstehen deutscher geschichte im umfassendsten sinne dieses wortes,

2 Het DRW

2.1 Het "Deutsches Rechtswörterbuch": enkele feiten

Het *Deutsches Rechtswörterbuch* (DRW; www.deutsches-rechtswörterbuch.de) is het meest uitgebreide woordenboek van de Duitse rechtsterminologie. Ondanks de naam richt het zich uitsluitend op oudere juridische taal. Bovendien bevat het woordenboek niet alleen Duitse historische juridische termen, maar ook juridische termen uit alle andere West-Germaanse talen. Het omvat de juridische termen uit het begin van de Germaanse schrijftaditie tot in de 19e eeuw.

Bijna 100.000 hoofdartikelen zijn tot nu toe gedrukt - in alfabetische volgorde van "Aachenfahrt" (bedevaart naar de kroningskerk van het Heilige Roomse Rijk in Aken) tot "Stegrecht" (belasting op goederen, die uit of op schepen worden gelost of geladen). Het woordenboek beslaat momenteel ongeveer 500.000 citaten en korte verwijzingen, in 20.000 gedrukte kolommen. Elk jaar komen er meer dan duizend nieuwe hoofdartikelen bij. Wanneer het project is afgerond, zal het DRW naar verwachting bestaan uit 16 delen, met ongeveer 120.000 hoofdingangen.¹⁰

De basis voor het woordenboek wordt gevormd door ongeveer tweeënhalf miljoen fiches met citaten. Onderzoekers hebben deze vanaf ongeveer 1900 verzameld. Ze bevatten ongeveer 8500 verwijzingen naar hele tekstcollecties of afzonderlijke bronnen. Het elektronische tekstarchief met ongeveer 30 miljoen woorden groeit nog steeds. In aanvulling daarop komen nog 5,4 miljoen woordvormen uit bestaande DRW-citaten.

Qua inhoud omvat het *Deutsches Rechtswörterbuch* logischerwijs voornamelijk technische rechtstaal. Het DRW besteedt echter evenveel aandacht aan het juridisch relevante deel van alledaagse taal.¹¹ Hieronder vallen bijvoorbeeld alle munten, maten, gewichten, belastingen en heffingen. Evenzo zijn alle beroepen inbegrepen, voor zover deze verband houden met officiële of andere juridische functies of georganiseerd zijn in een gilde of soortgelijke vereniging. Het lijkt erop dat deze laatste categorie vooral ook interessant is voor naamkundigen, omdat veel verdwenen beroepen in familienamen bewaard zijn gebleven.¹² Bovendien mogen

wichtig", die „rechtsdenkmäler Frieslands ... sind in solchem reichthum vorhanden, wie bei keinem andern deutschen stamme“.

¹⁰ Andreas Deutsch, Zur Symbiose zwischen „Zettelkasten“ und „Datenbank“ bei der Artikelerstellung im Deutschen Rechtswörterbuch, in: Anja Lobenstein-Reichmann/ Peter O. Müller (ed.), *Historische Lexikographie zwischen Tradition und Innovation*, Berlin/Boston 2016, p. 271-286; Andreas Deutsch, The „Dictionary of Historical German Legal Terms“ and its European concept, in: Charlotte Brewer (ed.), *The Fifth International Conference on Historical Lexicography and Lexicology (ICHLL5)*, Oxford University Research Archive (ORA), <http://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:ef5d07d3-77fc-4f07-b13f-d4c24b4d1848>, 2011.

¹¹ Eberhard von Künßberg, Zur Einführung, in: DRW I, Weimar 1932, p. VII-XVII, IX; Andreas Deutsch, Das Deutsche Rechtswörterbuch – ein Sprachwörterbuch zur Rechts- und Kulturgeschichte, in: *Mitteilungen des Deutschen Germanistenverbandes* 57 (2010), p. 419–431, 423.

¹² Zie Andreas Deutsch, Es gibt solche Schroeder – und andere. Rechtsgeschichtliche Notizen zu den Wurzeln eines Eigennamens, in: Pirmin Spieß/ Christian Hattenhauer/ Michael Hettinger (red.), *Homo*

we niet voorbijgaan aan de brede, bijzondere woordenschat van het handelsverkeer – namelijk dat van de Hanze – noch aan de woordenschat van mijnbouwrechten.

De tijdspanne van het *Deutsches Rechtswörterbuch* is zeer breed in vergelijking met andere woordenboeken: Er wordt ongeveer 1400 jaar bestreken - vanaf het begin van de schriftelijke documentatie tot een vaste einddatum, die meerdere malen gewijzigd werd. De oudste gegevens bestaan momenteel uit een hele reeks woorden uit de Gotische bijbel van Wulfila; deze dateert van vóór 384 na Christus en wordt als vergelijkende bron gebruikt. Twee vermeldingen voor de artikelen "Graf" en "Mundburt" zijn afkomstig uit een Merovingische oorkonde van Clovis I, daterend uit het jaar 479 na Christus. Verder behoren de Oudengelse teksten tot onze vroegste bronnen. Om een samengesteld woord aan het woordenboek te kunnen toevoegen, moet de eerste controleerbare attestatie van het woord uiterlijk uit 1700 dateren. Om een simplex in het woordenboek te kunnen opnemen, moet de eerste verifieerbare attestatie van het woord uiterlijk uit 1815 dateren. Ligt de eerste bewijsplaats van een term niet binnen deze termijnen, maar dateert deze nog steeds van vóór 1835, dan wordt een korte verwijzing naar de term gemaakt, die niet wordt afgedrukt, maar wordt gepubliceerd in de online versie.¹³

Taalkundig wordt het project ingekaderd door de "Germaanse taal", waartoe - volgens oude opvattingen in de 19e eeuw - de hele West-Germaanse taalfamilie behoort, zoals Jacob Grimm in zijn inleiding tot het "Deutsches Wörterbuch" vastlegde. Daartoe behoren ook de Germaanse woorden in de Latijnse teksten over de Germaanse stammen uit de migratieperiode, de zogenaamde "Leges barbarorum" (450-800). Het omvat bijvoorbeeld: Oudengels (500-1100), Oudhoogduits (600-1050), Lombardisch (650-1000), Oudnederlands (700-1200), Oudsaksisch (800-1200), Oudfries (800-1550), Middelhoogduits (1050-1350), Middelnederlands (1200-1600), Midden-Nederduits (1200-1650), Vroeg-Nieuwduits (1350-1650) en Modern Nieuw-Hoogduits (sinds 1650).¹⁴

Het samenbrengen van al die talen en taalperiodes in één woordenboek vormt een bijzondere uitdaging. De belangrijkste ingangen moeten niet alleen zoveel mogelijk perioden en regio's bestrijken, maar ook alle talen waarin het woord voorkomt in het tekstbestand van het *Deutsches Rechtswörterbuch*.

heidelbergensis: Festschrift für Klaus-Peter Schroeder zum siebzigsten Geburtstag, Neustadt an der Weinstraße 2017, p. 9-24.

¹³ Meer informatie over de vrij toegankelijke online versie van het DRW: Almuth Bedenbender, Das Deutsche Rechtswörterbuch im Netz, in: Andrea Abel/Lothar Lemnitzer (ed.), Vernetzungsstrategien, Zugriffsstrukturen und automatisch ermittelte Angaben in Internetwörterbüchern, Mannheim 2014, p. 22-28, online: <https://pub.ids-mannheim.de//laufend/opal/pdf/opal2014-2.pdf#page=22>

¹⁴ Katharina Falkson/Ingrid Lemberg/Eva-Maria Lill, Das Deutsche Rechtswörterbuch. Ein Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache, in: Ulrike Hass (red.), Sprache und Recht, Berlin/New York 2002, p. 355-360; Ingrid Lemberg, Lexikographie und Kulturgeschichte: 1400 Jahre Rechtskultur im Spiegel des Deutschen Rechtswörterbuchs, in: Heidrun Kämper/Ludwig M. Eichinger (red.), Sprache - Kognition - Kultur. Sprache zwischen mentaler Struktur und kultureller Prägung, Berlin/New York 2007, p. 151-173.

2.2 Het voorbeeld „setzen“ (zetten, plaatsen, leggen, doen zitten)

Aangezien er vroeger geen gevestigde orthografie bestond, betekent dit bovendien dat er rekening moet worden gehouden met een groot aantal spellingen, waarover het overzicht soms lastig is. Zo zijn er voor het taalkundig eenvoudige woord "[setzen](#)" meer dan honderd spellingen in het *Deutsches Rechtswörterbuch* opgenomen. Overigens is de betekenis van het werkwoord slechts op het eerste gezicht vanzelfsprekend. In het DRW zijn in totaal 39 woordbetekenissen opgenomen, waarbij - uiteraard - alleen de juridisch relevante betekenissen in aanmerking zijn genomen.

gesaczet	gesetzit	ghesettet	sazte	settede	setzte
gesaczt	gesetzt	gúesezzet	sazten	setteden	setzten
gesaczten	gesetzte	gvisezzet	secczen	setten	setzzen
gesat	gesetzteme	sad	secz	settende	seydcin
gesatt	gesetzten	saß	seczczen	settene	sez
gesatz	gesetzter	saste	secze	settens	sezen
gesatzet	gesezet	sat	seczen	settet	sezent
gesatzt	gesezt	sateden	seczin	setton	sezin
gesazt	gesezzen	satta	seczn	setzczen	sezt
geseczet	gesezzet	satte	seczt	setze	sezzen
geseczt	geßaczt	satten	seczzent	setzen	sezzet
geset	gezesezt	satzend	setczen	setzende	sezzüt
gesettes	gezet	satz	sethten	setzene	sötzen
gesettet	ghesad	satzte	sett	setzet	sözen
gesetton	ghesast	satzten	setta	setzin	sözt
gesetzen	ghesat	satztend	settan	setzn	zetczn
gesetzet	gheset	satztú	sette	setzt	zetten

Om de woorden in het woordenboek overzichtelijk te sorteren en te groeperen en om de woorden ondanks de vele spellingen te kunnen vinden, zijn alle ingangen altijd voorzien van een modern Hoogduits trefwoord. Dit geldt zelfs voor woorden die in het moderne Hoogduits niet bestaan. Voor deze woorden wordt een kunstmatig lemma gecreëerd, dat tussen haakjes wordt geplaatst. Bovendien maakt de online versie het zoeken naar alle spellingen van een woord mogelijk, zodat er geen speciale taalvaardigheden nodig zijn om bijvoorbeeld Oudengelse of Oudfriese woorden op te zoeken.

2.3 Het voorbeeld *Schultheiß*

Een nog indrukwekkender voorbeeld is het zelfstandig naamwoord "[Schultheiß](#)" met zijn korte vorm "Schulze", dat verwant is aan het Engelse woord "scout". Ook hier geeft het *Deutsches Rechtswörterbuch* meer dan honderd spellingen uit verschillende Europese regio's.

escultaizo	schuldacio	schultheissen	scolten	sculteto
scelta	schuldheiß	schultheißen	scout	scultetus
sceltata	schuldtheyß	schultheisz	scoutate	scultezi
schautetten	schulteis	schultheize	scoute	scultezin
schelta	schulteise	schultheizen	scouten	sculthacio
scheltata	schulteiss	schultheizsen	scouthate	sculthaizium
scheltum	schulteize	schultheizze	scudassius	scultheite
scholt	schulten	schulthes	sculdahis	scultheiten
scholteissen	schúlteß	schulthessen	sculdais	scultheiten
scholteisz	schultessen	schulthesz	sculdaissihis	scultheti
scholteti	schultesz	schultheysen	sculdasius	scultheto
scholtheisen	schultete	schultheyss	sculdassi	scultichten
scholtis	schulteyze	schultheyßen	sculdhais	skelta
scholtiss	schultez	schultheyze	sculdhaisus	skeltata
scholtisse	schultezen	schultis	sculdheyzen	solteto
scholtissen	schulthaissen	schultisse	sculta	zulheysse
scholtus	schulthaize	schultys	scultaiz	[etc.]
schoute	schúlthaizen	schultze	scultechte	
schoutet	schulthaizzen	schultzen	sculteiten	
schoyltesse	schultheis	schultzheisen	sculteizin	
schoyltessen	schultheisen	schulz	sculten	
schulcze	schultheiß	schulzen	sculteten	

Vandaag de dag is de vrij ongebruikelijke beroepsnaam "Schultheiß" nog steeds een veel voorkomende achternaam. Zo dragen bijvoorbeeld drie huidige Duitse politici deze naam.¹⁵

Zoals aan het begin vermeld, was een van de basisideeën van de oprichters van het "Deutsches Rechtswörterbuch" dat een historisch taalgebied ook

¹⁵ Martin Schulz, voormalig leider van de Duitse Sociaal Democratische Partij, voormalig voorzitter van het Europese Parlement; Olaf Scholz, Duits vice-bondskanselier en federaal minister van financiën; Svenja Schulze, federaal minister van milieu, natuurbehoud en nucleaire veiligheid.

overeenkomt met een historisch rechtsgebied, zodat een min of meer uniforme West-Germaanse wet te vinden zou moeten zijn binnen het West-Germaanse taalgebied. Om deze stelling te onderbouwen werd onder andere het *Deutsches Rechtswörterbuch* opgericht. Volgens deze theorie zou elke juridische term in het gehele West-Germaanse taalgebied ongeveer dezelfde betekenis hebben.

Het woord "Schultheiß" is een goed voorbeeld voor deze stelling, want of het nu in de Lombardijnse regio, in Zwitserland of in de Baltische staten is: dit zelfstandig naamwoord betekent in principe overal hetzelfde. Als kernbetekenis definieert het "Deutsches Rechtswörterbuch":

"Een overheidsambtenaar met verschillende bevoegdheden in verschillende tijden en plaatsen, meestal belast met de jurisdictie over een bepaalde groep mensen en het bestuur van een district."¹⁶

Tegelijkertijd laat de hoofdingang "Schultheiß" echter duidelijk de grenzen van de stelling van de grondleggers van het woordenboek zien. Want afgezien van deze zeer algemene verklaring hebben zich in de verschillende regio's en talen zeer verschillende specifieke betekenissen ontwikkeld. Zo onderscheidt het "Deutsches Rechtswörterbuch" onder de eerste betekenis van de vermelding "Schultheiß" zeventien verschillende ambtenaren, afgeleide betekenissen die moeten worden toegevoegd.

In chronologische volgorde is er eerst de Lombardijnse "Schultheiß". Hij is een "koninklijke ambtenaar (locopositus, rector loci) met lagere jurisdictie en militaire functie". In het Middelnederlandse recht is de "schout" echter een "vice-châtelain; met gerechtelijke en uitvoerende functies". En het Oudfries levert een andere specifieke betekenis op:

"(edele) plaatsvervanger van een graaf, die het gerechtelijk, administratief en militair gezag uitoefent in een district dat zich uitstrekt over meerdere dorpen; hij heeft zowel het voorzitterschap als de uitvoerende macht in zijn districtsgerecht en in de 'Gauding' als vertegenwoordiger van de graaf (...); hij legt ook boetes en belastingen op".¹⁷

"Setzen" en "Schultheiß" zijn voorbeelden van juridische termen, die zich min of meer in het hele West-Germaanse taalgebied en door de eeuwen heen manifesteren. Maar natuurlijk waren de meeste juridische termen slechts op bepaalde tijdstippen en in bepaalde regio's gebruikelijk.

¹⁶ „ein Amtsträger mit zeitlich und örtlich unterschiedlicher Kompetenz, der idR. für die Gerichtsbarkeit über einen best. Personenkreis und die Verwaltung eines Amtsbezirks zuständig ist.“

¹⁷ „I 2. im afries. Recht: (adliger) Stellvertreter eines Grafen, der in einem über mehrere Bauerschaften reichenden Amtsbezirk die gerichtliche, administrative und militärische Gewalt ausübt; er hat Vorsitz und Vollstreckungsgewalt beim Schultheißengericht (I) und als Vertreter des Grafen beim Gauding, während der Asega als Urteiler fungiert; erhebt Bannbußen und Steuern.“

3 De Oudfrieze rechtsterminologie

Laten we ons voor de volgende voorbeelden concentreren op de Oudfrieze rechtsterminologie. Niet alleen als eerbetoon aan de *genius loci*, maar ook omdat de Oudfrieze bronnen bijzonder interessant zijn vanuit het oogpunt van het rechtshistorisch onderzoek. Ze bevatten niet alleen een specifieke woordenschat, maar geven ook een boeiend inzicht in de levensomstandigheden in het verleden.

Tileman Dothias Wiarda wees hier al in 1786 op.¹⁸ Dit wekte, zoals gezegd, ook de interesse van 19de-eeuwse onderzoekers, te beginnen met Grimm en Richthofen. Maar dit bleek ook uit de moderne onderzoeksliteratuur.¹⁹ Een scherpe blik op de Oudfrieze taalmonumenten wordt ons helaas ontnomen door ontstentenis van een allesomvattend Oudfries woordenboek.²⁰ Veel te veel Oudfrieze woorden zijn nog steeds een mysterie. Deze grote leemte kan noch door het DRW, noch door het gedetailleerde maar zeer specifieke "Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwersschen Jus Municipale Frisonum" van Buma (een woordenboek op het Westerlauwersoudfrieze rechtshandschrift *Jus Municipale Frisonum*),²¹ noch door het voortreffelijke "Altfriesisches Handwörterbuch" van Hofmann en Popkema²² worden opgevuld. Vooral deze laatste twee woordenboeken²³ zouden echter een uitstekende basis kunnen vormen voor het nog steeds ontbrekende allesomvattende woordenboek.

Wanneer we naar de Oudfrieze bronnen kijken, kunnen we soms de indruk krijgen, dat de oude Friezen elkaar alleen maar pijn en schade hebben gedaan. Vermoedelijk hadden ze echter alleen een bijzonder uitgebreid strafsysteem.²⁴ In feite lijkt het op de lijsten met letselschadelijsten²⁵ die in verschillende reeds genoemde *Leges Barbarorum* (wetten van Germaanse stammen) en in Oudengelse wetten zijn overgeleverd: De dader werd niet fysiek gestraft, maar moest de benadeelde partij een boete betalen als vergoeding voor geleden schade. De hoogte van de boete werd bepaald door de zwaarte van de inbreuk, zoals in talloze oude Friese rechtsregels uitvoerig beschreven.

Zo waren er speciale boetes verschuldigd in het geval van een "Sehnekerb", het doorsnijden van een pees,²⁶ of voor het begaan van een "Soltat" (soldede), een vorm van zware lichamelijke schade die ertoe leidt dat het slachtoffer zich met zijn

¹⁸ Tilemann Dothias Wiarda, *Altfriesisches Woerterbuch*, Aurich 1786, p. VIII ff.

¹⁹ Het zou aanmatigend zijn om hier naar afzonderlijke titels te verwijzen.

²⁰ Anne Tjerk Popkema, *Eine Perspektive der altfriesischen Lexikographie? Zu einem Online-Belegwörterbuch des Altfriesischen*, in: Piter Boersma/ Goffe Th. Jensma/ Reinier Salverda (red.), *Philologia Frisca anno 2008. Lêzings fan it achttjinde Frysk Filologekongres fan de Fryske Akademy op 10, 11 en 12 desimber 2008*, Leeuwarden 2012, p. 13-23.

²¹ Wybren Jan Buma (ed.), *Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwersschen Jus Municipale Frisonum*, Leeuwarden 1996.

²² Dietrich Hofmann/Anne Tjerk Popkema, *Altfriesisches Handwörterbuch*. Unter Mitwirkung von Gisela Hofmann, Heidelberg 2008.

²³ Daarnaast kan vooral het *Old Frisian Etymological Dictionary* van Dirk Boutkan en Sjoerd Michiel Siebinga (Leiden/Boston 2005) natuurlijk zeer nuttig zijn bij etymologische vraagstukken.

²⁴ Zie Wiarda, *Altfriesisches Woerterbuch*, op. cit., p. VIII.

²⁵ Bußenkataloge, Kompositionensystem.

²⁶ Art. „Sehnekerb“, DRW XIII, 215: „afries.; Zerschneiden einer Sehne; als bußwürdige Tat“.

eigen uitwerpselen bevuilt, de zogenaamde "bezoedelingsdaad".²⁷ Voor "Soldede" koos het DRW bijvoorbeeld de volgende citaten:

- fonre **soldede**: hwersa en mon werth bifuchten and hi clagie ene **soldede**, and thi redieua thet rede, and hi sterwe binna thrim wikem, sa ielde ma hine mith ene fulle ielde; liwath hi ther vr, sa vndvng ma mith tuelef ethum [von der Sudeltat: wenn ein Mann angegriffen wird und er wegen einer Sudeltat Klage erhebt, und der Redjeve das bestätigt, und jener binnen drei Wochen stirbt, so büße man ihn mit einem vollen Wergelde; lebt er darüber hinaus, so entgehe man (der Klage) mit zwölf Eiden]

Ende 13. Jh. [BrokmerR.](#) 50

- thet is en **solded**, wersa mane mon alsa fir onfiucht, thet him sin spise eta tuam enden vngunge [das ist eine Sudeltat, wenn man einen Mann so heftig angreift, dass ihm die Speise an den beiden Enden hinausgeht]

um 1300 [HunsingoR.](#) 52

- huersa ma en **soldede** deth, aldermithe deth ma thene haghesta dadsuima [wenn man eine Sudeltat verübt, erfüllt man damit (zugleich den Tatbestand der) tiefsten Bewusstlosigkeit]

14. Jh. [EmsigerR.](#) 70

- ther ne mej ma nene **soldede** dua, the ne se thi hagesta dathswima den [man kann keine Sudeltat begehen, wo nicht der Tatbestand der tiefsten Bewusstlosigkeit erfüllt wird]

Mitte 15. Jh. [EmsigerR.](#) 118

- **soldede** schall men betheren myth viff marck vnd twe ensa. dith schall men whar maken myth einen veheede

1525 (Hs.) [OstfriesRQ.](#) 174

- **soldede** schall man betheren myth viff marck vnd twe enða. dith schall men whar maken myth einen vehe-eede

nach 1565 [WurstfriesRüstrLR.](#) 101

- **soldede**, schwimfleck, bardes homlinck, knop vorbrandt, ein inretene wunde, sleitota ahn de vorderen handt, dath vornste lith ahn de fyngeren vnd tanen, vnd ein schwarte schwange: alle viff marck twe enza

2. Hälfte 16. Jh. [OstfriesRQ.](#) 204

Voorts gold voor een lichamelijke verwonding een verhoogde boete, als deze een "Speichelsprung" (letterlijk: speekselsprong) veroorzaakte, hetgeen betekent dat er sprake is van een "wond, met als gevolg dat er speeksel uit de mond loopt".²⁸ In een van de laatste afleveringen van het woordenboek vindt u ook de hoofdingang "Siebenbuße", wat betekent: "Zevenmaal het bedrag van een boete (als schadevergoeding voor het slachtoffer) voor ernstige misdrijven, in het bijzonder vredesbreuk."²⁹

²⁷ Art. „Soltat“, DRW XIII, 717: „im fries. Recht: schwere Körperverletzung, in deren Folge sich das Opfer mit den eigenen Ausscheidungen besudelt; sog. Sudeltat.“

²⁸ Art. „Speichelsprung“, DRW XIII, 857: „afries.: Speichelfluss; Wunde, infolge deren Speichel aus dem Mund fließt“.

²⁹ Art. „Siebenbuße“, DRW XIII, 484: „Bußzahlung in siebenfacher Höhe für schwere Straftaten, insb. Bruch des Friedens“.

Daarnaast zijn de hoofdingangen "Dreizehnbuße" (dertienvoudige geldboete), "Fünfbuße" (vijfvoudige geldboete), "Neunbuße" (negenvoudige geldboete) en "Sechsbuße" (zesvoudige geldboete) al gedrukt. Het belang van de middeleeuwse getallensymboliek is hier duidelijk zichtbaar. Naast de delers in het duodecimale systeem domineren hier ook de priemgetallen.

Deze getallen komen ook in andere Oudfriese rechtsgebieden voor. Slechts enkele voorbeelden van de bijzondere rol van het getal zeven worden genoemd: "Siebenteil" (een van de zeven delen van een bedrag dat moet worden betaald als compensatie voor doodslag, als onderdeel van een schadevergoedingsafpraak),³⁰ "Sieben Küren" (de benaming van de zeven belangrijkste verdragsafspraken, waaronder de oprichting van het verbond van de Upstalsboom) en de "Siebenhardenbeliebung" (de Noord-Friese territoriale wet die in 1426 in Föhr door de vertegenwoordigers van de zeven gerechtelijke en administratieve districten van Noord-Friesland werd goedgekeurd en opgetekend).³¹

De bijzondere betekenis van bepaalde getallen is een fenomeen dat in het hele West-Germaanse taalgebied kan worden waargenomen, zoals duidelijk blijkt uit de gedetailleerde DRW-hoofdingangen van cijfers als "vijf", "zes", "zeven", "negen", "elf" of "zeventien". Net zoals er dertien gezworen vertegenwoordigers van het staatsburgerschap in het stadhuis van Leeuwarden waren, zijn er dertien raadsleden in Augsburg en dertien juryleden in het Zwitserse kanton Schwyz te vinden.³² Getallensymboliek is ook terug te vinden in de juridische iconografie. Denk maar aan de achthoekige kroon van het Heilige Roomse Rijk met zijn complexe schikking van in totaal 120 edelstenen en 144 grote en 96 kleine parels.³³ Maar dat is een ander onderwerp.

4 Conclusie

Wanneer we naar de huidige reclameposters of tv-spots kijken, zien we dat lange baarden weer in de mode zijn. Eens afwachten of dit hand in hand gaat met een toenemende belangstelling voor West-Germaanse en vooral Oudfriese rechtsbronnen. Hoe dan ook, ik hoop dat ik heb kunnen laten zien dat het *Deutsches Rechtswörterbuch* een uitstekend naslagwerk is om het vaak raadselachtige vocabulaire van deze bronnen te leren kennen.

³⁰ Art. „Siebenteil“, DRW XIII, 495-496, II.: „einer von sieben Anteilen an einer Sühnezahlung für Totschlag.“

³¹ Art. „Siebenhardenbeliebung“, DRW XIII, 489: „durch die Vertreter der Siebenharde 1426 auf Föhr schriftlich fixiertes nordfriesisches Landesrecht (II 1); die Regelungen werden wenig verändert in das Nordstrander Landrecht von 1572 übernommen“.

³² Art. „dreizehn“, DRW II, 1105.

³³ De vier platen van de achthoekige keizerlijke kroon van gouden plaat zijn omlijst met 14 parels (twee keer zeven). Op de twee zijplaten (twee maal 13) zitten 26 kralen, en op het voorhoofd en de halsplaat 18 kralen (twee maal negen), wat neerkomt op 144 (twaalf maal twaalf), het getal dat verwijst naar het hemelse Jeruzalem. cf. Hansmartin Decker-Hauff, Die Reichskrone, in: Percy Ernst Schramm (ed.), Herrschaftszeichen und Staatssymbolik II, Stuttgart 1955, p. 560-637, 589 f.